

колективі. Так, на ґрунті неприязних особистих стосунків використали С. Примакову для підбурювання настроїв проти О. Черемісінової.

Іншим джерелом матеріалів для чекістів були відкриті доноси у письмовій формі, що надходили в окружний відділ ДПУ. У цих заявах повідомлялося про «контрреволюційні зібрання під виглядом спільних молитов», окремі висловлювання на кшталт «більшовикам довго не панувати, бо вони відкинули Бога», ніби-то привласнення керівництвом прибутків артілі тощо. Як писала громадянка «Х», «...взагалі, я б рекомендувала заглянути до цього кубла хоч раз». А громадянин «В» писав, що «причини всіх труднощів у провадженні радянської роботи у наявності контрреволюційного кубла церковників» [10, 4,34]. Є в архівній справі факт і про такий спосіб здобуття інформації, як підслуховування під вікном помешкання, викрадення кореспонденції, що належала керівнику артілі.

Свого апогею розвиток подій навколо артілі досяг у травні – червні 1928 р. Критика артільного життя була розгорнута на зборах її членів, а також за участю сільської влади і активістів 4 червня. На той час у монастирські приміщення вже були переведені дитяча колонія та механічна майстерня. У виступах неодмінно підкреслювалося, що «існує монастир, а не артіль, який треба негайно ліквідувати». У виступі секретаря партійного осередку Токаря пролунав докір щодо розтлінного впливу на дітей, які відвідують монастир: «Ви їх калічите, а наша задача забрати їх від вас і виховати в комуністичному дусі» [10, 24]. На зборах оприлюднили й підготовлені заздалегідь заяви до адміністративного відділу Прилуцького окрвиконкому трьох черниць про зловживання О. Черемісінової та позов до суду черниці Мотрони стосовно привласнення нею, належного ж їй під'яричника. Лейтмотив зборів не порушився в жодному з виступів, і в підсумку секретар партосередку, звертаючись до інструктора ВУЦВК Г. Зеленської, мовив: «Надія на вас, що ви поставите питання де слід і допоможете нам розігнати чорну свору, яка збирає коло себе тисячі трудящих мас» [10, 26].

Процедура з ліквідації кустарно-промислового товариства «Труд» була проведена без видимої участі органів ДПУ. 19 квітня 1928 р. Прилуцький окружний кооперативний комітет ухвалив постанову про його ліквідацію «як невідповідного своєму призначенню» та створення нового «з переважною участю жінок-селянок» з новим керівництвом. 3 червня були проведені партійні збори Ладинського партосередку з ухвалою «клопотати про негайну ліквідацію товариства «Труд» як організації, що має характер релігійного об'єднання і яка має на меті збереження монастирського кубла» [10, 31,32]. Дата закриття і виселення черниць була визначена на свято Покрови з 13 на 14 жовтня 1928 р.

Прилуцький окрвідділ ДПУ розробив орієнтовний план виселення черниць, їх розміщення, забезпечення документами тощо. Відповідальність за проведення плану покладалася на завідувача окружного адмінвідділу та завідувача відділу культів. Однак більшість, виселених з монастирських приміщень черниць, залишилася в Ладині й розквартирувалися у місцевих жителів, яким влада погрожує додатковим оподаткуванням. Розуміючи вплив авторитету О. Черемісінової, чекісти змусили її залишити Ладин, про що свідчить власноручна підписка від 28 вересня 1928 р. із зобов'язанням виїхати до Ленінграду та зареєструватися в місцевих органах ДПУ [10, 101].

Таким чином, політика радянської влади з часу встановлення була спрямована на ліквідацію православних монастирів як осередків підтримки патріарха Тихона та

його послідовників, застосовуючи до них та їх насельників критерії безкомпромісної класової боротьби. Конкретні приклади свідчать про нехтування партійними і радянськими функціонерами ними ж створених законів і конституційних норм.

1. *Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 110.*
2. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 514-а.*
3. *ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 249.*
4. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1095.*
5. *ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 514-б.*
6. *ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 887.*
7. *ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1964.*
8. *ДАХО. – Ф. 203. – Оп. 1. – Спр. 1989.*
9. *Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 9.*
10. *Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. – Спр. 164.*

Б. М. Бездідько, С. А. Харченко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОБЩИН В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МЕШКАНЦЯМИ СІЛ ПРАВА НА ВІРОСПІВІДАННЯ (20-ті рр. ХХ ст.)

Відносини церкви і держави є предметом дослідження багатьох науковців. Так, у 20-х рр. ХХ ст. дослідники значну увагу приділяли аналізу статусу релігійних об'єднань віруючих, реалізації віруючими суб'єктивного права на об'єднання у релігійні товариства. Прикладом можуть бути праці П. Гідулянова «Отделение церкви от государства: систематизированный сборник действующего в СССР законодательства», Л. Дьяконова «Советские законы и церковь». У подальшому суть радянського законодавства про культу досліджували М. Персиц «Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР», М. Голодний «Радянське законодавство про культу», В. Клочков «Советское государство и церковь», В. Пашенко «Православ'я в новітній історії України» та інші.

Дослідження різних аспектів стосунків держави і церкви є актуальним, оскільки ці інституції виступають формами організації суспільства, впливають на його структуру, що засвідчує історичний розвиток. З огляду на те, що побудова громадянського суспільства в Україні значною мірою зумовлена гарантованістю використання особою суб'єктивних прав, особливого значення в цьому контексті набуває висвітлення питання реалізації сільськими жителями УСРР 20-х рр. ХХ ст. права на об'єднання у релігійні товариства. Саме на цей період припадає активна правотворчість державних органів з реалізації принципу взаємин держави і організацій віруючих.

З проголошенням радянської влади у 1917 р., створеними державними органами велася активна робота, спрямована на зміну соціальних осередків. У той час важливою сферою суспільного життя для більшовиків була ідеологія і зокрема релігія.

Формуючи законодавство про культу, Радянська держава взяла до уваги те, що релігійне життя становило істотну частину духовної культури народу, а «Звід основних державних законів» Російської імперії визначав для осіб, винних у діях, що шкодили вірі, позбавлення всіх громадянських прав та заслання [1, 45].

Як відзначає В. Пашенко, партія більшовиків вважала, що релігія відіме із зникненням класових суперечностей і класового суспільства, яке її породило, але лідери партії намагалися прискорити цей процес за

допомогою адміністративних заходів [2, 4]. Так, 20 січня (2 лютого) 1918 р. Раднарком РРФСР прийняв Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Цей декрет вже наступного дня було опубліковано в газеті «Известия» під назвою «Про свободу совісті, церковні і релігійні громади» [1, 41]. Декрет Уряду Радянської Росії негативно розцінив Помісний собор Руської православної церкви, а патріарх московський і всія Русі Тихон закликав віруючих на місцях утворювати союзи активного захисту церковного майна [1, 56].

У січні 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України також видав Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. У ст. 23 Конституції УСРР 1919 р. визнавалося право на свободу совісті [3, 179]. Проте, проголошена свобода совісті мала деформований характер, у релігійному питанні панувало поняття «державного атеїзму» [4, 15]. У циркулярі адміністративного відділу НКВС за № 383/203 від 27 січня 1925 р., адресованому губернським адміністративним відділам, зазначалося, що злочинним недоліком обліку релігійного руху є відсутність відомостей про місце знаходження релігійних общин у конкретних населених пунктах, а також відсутність даних про кількість членів релігійних общин [5, 56].

У Декреті про відокремлення церкви від держави та школи від церкви від 22 січня 1919 р., який діяв до 1924 р., визначалося зокрема, що:

- усі церковні і релігійні товариства підлягали загальним положенням про приватні товариства та союзи і не користувалися жодними перевагами і субсидіями як зі сторони держави, так і її місцевих органів і самоврядних установ;
- церковні і релігійні товариства не мали права володіти власністю, оскільки відповідне майно було оголошене народним надбанням;
- будівлі і споруди, призначені виключно для богослужбової мети передавалися на основі постанов центральних чи місцевих органів державної влади у безоплатне користування конкретним релігійним товариствам;
- не допускалося примусове стягнення зборів та оподаткування на користь церковних і релігійних товариств;
- не допускалося застосування заходів примусу, покарань зі сторони церковних і релігійних товариств до їх членів.

Визначені декретом правила істотно впливали на статус церковних і релігійних товариств.

10 листопада 1920 р. Народним Комісаріатом юстиції була видана «Інструкція про застосування законоположень по відокремленню церкви від держави і школи від церкви», яка була скріплена підписами очільників народних комісаріатів юстиції, внутрішніх справ, освіти. У розділі другому зазначеної інструкції були визначені правила щодо церковних і релігійних товариств, зокрема щодо позбавлення їх прав юридичної особи.

У листопаді 1922 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет видав постанову «Про порядок реєстрації товариств і союзів, не переслідуючи мети отримання прибутків і порядку нагляду за ними», згідно з якою, для розгляду справ про реєстрацію статутів створювалися міжвідомчі комісії з товариств і союзів (МЕКОСО).

Центральна міжвідомча комісія у справах товариств і союзів при НКВС 10 липня 1923 р. видала «Інструкцію про порядок реєстрації релігійних товариств і видачу дозволів на скликання з'їздів релігійних товариств». Згідно цього акта, релігійні товариства, не маючи права юридичної особи і права власності, могли укладати угоди приватно-правового характеру, пов'язані з витра-

чанням культового майна, наприклад, про найм півчих, про поставку дров, про ремонт книг [6, 53].

Архівні джерела свідчать про активну позицію віруючих мешканців сіл щодо використання своїх суб'єктивних прав, виконання визначених законодавством обов'язків та захисту порушених прав. Прикладом цьому є оскарження у 1924 р. уповноваженими релігійної общини с. Осечі рішення народного суду Конотопського округу до Чернігівського губернського суду. Віруючі були не згодні з вердиктом суду у справі, за позовом Конотопського окружного виконавчого комітету, про розірвання договору оренди Преображенсько-Миколаївської церкви [6, 73]. Зважаючи на активну позицію віруючих, органи влади мали утримуватися від закриття культових будівель у сільській місцевості, за винятком випадків, пов'язаних із загрозою громадській безпеці відповідною культовою спорудою [5, 73].

Із архівних джерел також відомі факти бездіяльності посадових осіб при розгляді звернень віруючих. Так, у червні 1924 р. до Шевченківського окріквідкому на Київщині надійшла заява від 50 віруючих мешканців с. Нетреби про реєстрацію статуту. Станом на серпень 1924 р. статут не був зареєстрований і віруючі були позбавлені можливості виконувати свої служби. Згодом віруючі звернулися до Київського губліквідкому з проханням здійснити заходи із реєстрації статуту релігійної общини, а до вирішення питання по суті – тимчасово дозволити користуватися храмом [7, 22].

У циркулярі Народного Комісаріату внутрішніх справ за № 248 від 22 червня 1923 р. констатовалося, що не всі релігійні общини виконують взяті на себе, за укладеними договорами, зобов'язання, і, головним чином, це зобов'язання по страхуванню майна. Тому визначався обов'язок релігійних общин надати оцінникам державних страхових установ необхідні відомості та провести за рахунок релігійної общини сплату страхових зборів [8, 51].

У грудні 1922 р. до ліквідаційної комісії зверталися члени общини християн адвентистів сьомого дня зі скаргою на відмову Ніжинського повітового виконавчого комітету надати дозвіл на розміщення вивіски молитовного будинку. Зокрема, вони вказували на те, що: 1) вивіски мають молитовні будинки інших релігійних общин; 2) статут їхньої общини затверджений Ніжинським повітовим виконавчим комітетом; 3) сама релігійна община не вбачала ніяких перешкод для відмови у поданні такого договору [9, 14]. Така аргументованість тверджень суб'єктів звернення вказує на досить високий рівень їх правової культури, активну позицію щодо реалізації, визначених законодавством, суб'єктивних прав.

Таким чином, сформоване в УСРР законодавство про культу, основу якого склала Конституція 1919 р., визначало право на свободу совісті. Мешканці сіл активно, за власною волею, у встановленому адміністративними нормами порядку, реалізовували право на створення релігійних общин, зверталися до органів державної влади з питань захисту своїх прав. У свою чергу, органи державної влади суворо контролювали виконання віруючими обов'язків та дотримання ними встановлених заборон.

1. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культури. – К., 1974.
2. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. // Пам'ять століть. – 1993. – № 2.
3. Історія української Конституції / Упор. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко – К., 1997.
4. Яшин П. П. Релігія, державою і право: Навч. посіб. – Х., 1998.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 74.
6. ДАЧО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1964.

7. *Центральний державний архів вищих органів влади України.* – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 409.
 8. ДАЧО. – Ф. Р-67. – Оп. 1. – Спр. 38.
 9. ДАЧО. – Ф. Р-2867. – Оп. 1. – Спр. 8.

О. М. Костюкова

НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ» В УКРАЇНІ (1920 – 30-і рр.)

На сучасному етапі значно зросла роль громадських об'єднань, які активізують свою діяльність і мають значний вплив на розвиток державних суспільно-політичних процесів. Актуальність дослідження ґрунтується на необхідності вивчення та узагальнення їхніх основних завдань і напрямів роботи в історичному вимірі. В історіографії ця тема представлена як у загальному контексті колективних праць [1], так і окремих дослідників, зокрема С. Кульчицького [2], М. Кармазіної [3], С. Свистовича [4], В. Молоткіної [5], М. Журби [6]. Ю. Степанчука [7] та ін. Мета цієї статті – розкрити діяльність громадського об'єднання товариства «Геть неписьменність» в 1920 – 30-х рр. та його значення для здійснення суспільно-політичних і культурологічних процесів в Україні.

Товариство «Геть неписьменність», яке діяло в Україні з 1923 до 1936 рр., було однією з наймасовіших добровільних організацій. У 1924 р. до його роботи активно долучилося понад 300 тис. ентузіастів народної освіти [8, 133]. У 1929/30 р. навчанням неписьменних було охоплено 2 274 337 осіб, замість 1 759 500 за планом НКО, а разом з малописьменними – 2 700 000 осіб. У доповідній записці «Про підсумки лікнепроботи за зимовий період 1929/30 рр. та план лікнепроботи на 1930/30 рік» підкреслювалося, що такий значний зріст охоплення став можливим лише через притягнення до активної участі партійних, комсомольських, профспілкових, кооперативних організацій і зокрема товариства «Геть неписьменність», з об'єднанням їхньої діяльності в єдиному державному плані та розподілом конкретних завдань і обов'язків.

Планове завдання уряду охопити 1 600 000 неписьменних було розподілено між організаціями за кількістю осіб, найбільше НКО – 9 000 000, Спілкою Робос – 500 000 і Товариством «Геть неписьменність» – 450 000. Далі між профспілками – 300 000, всіма видами кооперації – 265 000, ЛКСМУ – 290 000.

Постановою секретаріату ЦК КП(б)У «Про підсумки ліквідації неписьменності за 1929/30 рік та завдання на 1930/31 рік» відмічалось збільшення активності в здійсненні планів лікнепу товариства і, виходячи з завдання, поставленого партією, – закінчити ліквідацію неписьменності серед трудящих мас віком 14 – 35 років у 1930/31 р. ЦК ухвалив: «Охопити неписьменних не менше 2,5 млн., а малописьменних збільшити до 1,5 млн. осіб». Приведення в життя намічених планів у першу чергу покладалося на органи Наросвіти, а також на товариство «Геть неписьменність» – по 25%. Далі – на спілку Робос – 20%, кооперацію – 16%, інші спілки – 9%, ЛКСМУ – 6% [9, 11 – 12].

Активна діяльність товариства від початку заснування була спрямована на виконання таких завдань: притягнути робітничо-селянську суспільність до ідеї боротьби з неписьменністю, сприяти масовому втягненню неписьменних селян і робітників до школи лікнепу, оживити роботу товариства шляхом залучення членів партії, КСМ та активу працюючих, забезпечити коштами справу ліквідації неписьменності на селі. На кошти, що їх збирали члени товариства 1924/25 та 1925/26 рр., було відкрито 2 504 школи для неписьменних (на селі – 2 000),

в яких навчалось понад 80 000 селян та робітників [10, 19]. Безпосереднє виконання завдань товариства покладалося на низові осередки, тому постала необхідність створити в них таку форму роботи, як діяльність комісій. Вони працювали на основі «Положення про роботу в низових осередках Товариства «Геть неписьменність». Організаційна комісія брала на себе ініціативу організації роботи інших комісій, допомагала їм складати і здійснювати плани роботи, проводила облік роботи комісій і осередку в цілому, встановлювала і підтримувала зв'язок з органами Надзвичайної Комісії Ліквідації Неписьменності та іншими організаціями. Комісія обліку неписьменних та малописьменних допомагала виявляти для Надзвичайної Комісії Ліквідації Неписьменності їхню точну кількість у конкретному районі діяльності, готувала звіти і списки неписьменних, погоджуючи їх з місцевими органами статистичного управління. Агітаційна комісія максимально використовувала збори робітників та службовців різних установ і підприємств, ЛКСМ, сільради, Комітети незаможних селян, виступаючи на них з доповідями, організовувала робкарів і через них висвітлювала життя осередків та хід роботи в справі ліквідації неписьменності в місцевій пресі та стінних газетах, допомагала організовувати нові осередки товариства, погоджуючи цю роботу з місцевим комосередком, осередком КСМУ, товариством «Культзмичка», клубом, хатою-читальнею і сільбудом. Шкільна комісія слідувала, за тим, щоб неписьменні регулярно відвідували навчальні установи, за зв'язком неписьменних підлітків з піонерським рухом. Комісія з проведення поодинокого та гурткового навчання проводила облік неписьменних, особливо членів родин, яких не охоплювала мережа лікнепунктів Надзвичайної Комісії Ліквідації Неписьменності, здійснювала облік культурних сил серед членів товариства, які можна було притягти для проведення поодинокого і гурткового навчання, допомагала вчителям опорних шкіл інструктувати осіб, які вчили неписьменних у групах. Комісія з проведення виховної роботи була створена для підвищення загального культурного і політичного розвитку, а також громадської кваліфікації членів товариства. Для цього вона організовувала доповіді і лекції про радянське будівництво, про завдання народної освіти, розповсюджувала відповідну літературу і газети. Фінансово-господарська комісія відшукувала кошти для забезпечення нормальної роботи осередків [11, 38 – 42].

Політичний напрям діяльності товариства спрямовувався на тісну співпрацю, зокрема з ЛКСМ України. В травні 1925 р. секретаріат ЦК ЛКСМУ затвердив «Положення про роботу ЛКСМУ в галузі лікнепу», в якому визначалося проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед робітничо-селянської молоді та членів ЛКСМ для їх найбільшого залучення у члени товариства і проведення культурно-освітньої роботи, особливо на селі. КСМ ввела свого постійного представника в члени Правління, починаючи з низового осередку і кінчаючи Центральним Правлінням товариства [12, 46 – 47].

В основі діяльності осередків та членів товариства було запрограмоване не просто ліквідовувати неписьменність, а й залучати ту частину трудящих, яка була відірвана від безпосередньої активної участі в соціалістичному будівництві, до активної громадсько-політичної роботи, до участі в проведенні поточних господарчо-політичних кампаній [13, 3]. Гасло «Жодного члена товариства без конкретного навантаження» стало «бойовим» для багатьох його відділень, зокрема для Київського обласного, яке акцентувало увагу на керівництві соцмаганням, в якому були допущені значні прорахунки. Для покращення роботи товариство розробило матеріали на допомогу керівникам районних товариств і осеред-